

The change and transformation of Siah (budget) registers during the Qajar era

Hossein Ahmadi rahbarian¹

Submitted: 2026-06-04 Revised: 2026-08-03 Accepted: 2026-09-19 Published: 2026-09-23 pp.91-113

Abstract

Traditional budget-keeping ledgers and the transition to modern budgeting following the Constitutional Revolution have not received the scholarly attention they deserve. Generally, researchers trace the origins of traditional budgeting—characterized by the use of *Siyāq* numerals—back to either the pre-Islamic era or the Umayyad period under Abd al-Malik ibn Marwan; however, no concrete or definitive evidence supports these claims. It appears that budget ledgers utilizing the *Siyāq* script existed at least as early as the Ilkhanid and Timurid periods, undergoing gradual transformations over time. This article examines the transition from the traditional "seven-ledger" system (prevalent during the Ilkhanid and Safavid eras) to the "four-ledger" system (comprising *Dastur-al-Amal*, *Mafasa-hesab*, *Jozv-e Jam'*, and *Ettefaqiye* during the Qajar era), and subsequently to the modern budget system of the Constitutional era, while also identifying the challenges faced during the establishment of modern budgeting. Research findings indicate that, in terms of form, Qajar-era budget ledgers were more limited in scope than those of the Safavid and Ilkhanid periods, and the implementation of a modern budget system during the Constitutional era was not successful. Indeed, following the victory of the Constitutional Revolution, traditional *Siyāq*-based ledgers gradually fell out of use; however, the adoption of modern budget ledgers—utilizing standard numerals—within the government or parliament encountered obstacles, resulting in a period of several decades where no formal budget document was drafted or ratified in a modern, principled manner. Drawing on archival documents and treatises on *Siyāq*, this study employs a descriptive-analytical approach to trace the evolution of traditional and modern budget-keeping ledgers in Qajar-era Iran..

Keywords: Budget document, Khat-e Siah, financial system, Qajar era, Constitutional era, Iran.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](#), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

1. PhD in Iranian History, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

References

Books

- Bayani, Bahman. *Booklet of Revenue and Expenditure for the Protected Realms (Mamalek-e Mahrouseh) for the Year [1304]* (Book and CD-ROM). Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, 1392 [2013].
- Roustaei, Mohsen, and Hossein Ahmadi Rahbarian. *Booklet of Population Statistics for the Inhabitants of Qom (Dar al-Iman); Census of the Naser al-Din Shah Era (1285) [1868/69], Including 12th and 13th-Century Siyaq-Divani Documents and an Introduction to the Science of Siyaq*. Qom: Noor-e Mataf, 1397 [2018].
- Shapouryan, Enayatollah. *Twenty-Five Centuries of Taxation*. [Place of publication not listed]: [Publisher not listed], [Date not listed].
- Shahshahani, Abdolvahhab. *Bahr al-Javaher fi 'Ilm al-Dafater* [Ocean of Jewels in the Science of Record-Keeping]. Edited by Alireza Niknejad. Tehran: Tarikh-e Iran Publications, 1397 [2018].
- Floor, Willem. *A Fiscal History of Iran in the Safavid and Qajar Eras*. Translated by Abolghasem Sari. Tehran: Toos, 1395 [2016].
- Shaybani Kazemi, Mohammad Kazem. *Qavanin al-Siyaq* [Rules of Siyaq]. Edited by Alireza Niknejad. Tehran: Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries, 1395 [2016].
- Mostowfi, Abdollah. *Sharh-e Zendegani-ye Man* [The Story of My Life], or *Social and Administrative History of the Qajar Era*. Vol. 1, 3. Tehran: Zavar, 1388 [2009]. Manuscripts
- Ibn Muharibi, Zulfiqar (1147 AH), *Majma' al-Hisab* [Compendium of Accounts], Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Call No. 186533.
- *Jam' va Kharj-e Hesab-e Kurdistan* [Kurdistan Revenue and Expenditure Accounts], 1301 AH, Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Call No. 58/1155.
- *Dastur-al-Amal-e Jam' va Kharj-e Kurdistan* [Guidelines for Kurdistan Revenue and Expenditure], 1303 AH, Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Call No. 1025.
- *Risaleh-i dar-bareh-ye Avarejeh* [Treatise on *Avarejeh* Tax], n.d., Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Call No. 6543/2.
- *Ketabcheh-ye Jozv-e Jam'-e Ardestan* [Booklet of Ardestan Revenue Breakdown], 1307 AH, Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Call No. 937.
- *Ketabcheh-ye Jozv-e Jam'-e Isfahan* [Booklet of Isfahan Revenue Breakdown], 1296 AH, Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Call No. 1055.

- *Ketabcheh-ye Jozv-e Jam'-e Kurdistan* [Booklet of Kurdistan Revenue Breakdown], n.d., Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Call No. 962.
- *Ketabcheh-ye Jozv-e Jam'-e Kermanshah-an* [Booklet of Kermanshah-an Revenue Breakdown], 1301 AH, Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Call No. 947.
- *Ketabcheh-ye Jozv-e Jam'-e Kamareh* [Booklet of Kamareh Revenue Breakdown], n.d., Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Call No. 1155/84.
- *Ketabcheh-ye Jozv-e Jam'-e Mahallat* [Booklet of Mahallat Revenue Breakdown], 1302 AH, Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Call No. 1155/50. Ledger of Receipts and Expenditures for Tabriz (n.d.), Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Call No. 14255.
- Ledger of Receipts and Expenditures for Fars (Incidental Expenses), 1302 AH, Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Call No. 1155/64.
- Ledger of Receipts and Expenditures for Kurdistan (Incidental Expenses), 1303 AH, Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Call No. 1155/34.
- Ledger of Receipts and Expenditures for Kermanshah (Incidental Expenses), 1303 AH, Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Call No. 1155/13.
- Ledger of Receipts and Expenditures for Kamareh (Incidental Expenses), 1303 AH, Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Call No. 1155/46.
- Ledger of Receipts and Expenditures for Yazd (Incidental Expenses), 1303 AH, Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Call No. 1155/38. Statement of Revenue and Expenditure for the Guarded Domains of Iran for the Current Year, 1268 AH, Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library, Document No. 7730.
- Statement of Revenue and Expenditure for the Guarded Domains of Iran for the Current Year (Year of the Leopard/Bars-yil), 1258 AH, Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library, No. 7753.
- Tabriz Administrative Manual (*Dastur-al-Amal*), [n.d.], Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Retrieval No. 14256.
- Kermani, Abu Ishaq Ghiyas al-Din (951 AH), Treatise on *Siyah* (Traditional Accounting), Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Retrieval No. 6544.
- Mazandarani, Abdallah Muhammad ibn Hasan ibn Kia (9th Century AH), *Risalah-ye Falakiyyah* (Treatise on Fiscal Administration), Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Retrieval No. 6541.

- Draft of the General Budget of the Kingdom of Iran, Year of the Dog (*It-yil*) [1388], prepared by the Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.

Unpublished Documents

- Statement of Revenue and Expenditure of Iran during the reign of Mohammad Shah (1254–1255 AH), Tehran: National Archives and Library of Iran, Document No. 7378/295.
- Ledger of Fiscal Allocations (*Tawjih*), Year of the Leopard (*Bars-yil*), 1320 AH, Tehran: National Archives and Library of Iran, Document No. 1512/232.
- Doctoral Dissertations
- Irani, Nafiseh, *A Study of Administrative Vocabulary and Terminology in Instructional Texts on Fiscal Accounting (Istifa) from the Mongol and Timurid Eras*, Doctoral Dissertation, Tehran: Kharazmi University, 2017.
- Ahmadi Rahbarian, Hossein, *Evolution of the Budget Document Structure in Qajar-Era Iran*, Doctoral Dissertation, Tarbiat Modares University, 2021.
- Mahboub Farimani, Elaheh, *A Study of Safavid-Era Financial Ledgers (A Case Study of the 'Tawjih' Ledgers of Astan Quds Razavi)*, Doctoral Dissertation, Tehran: Payame Noor University, 2016.

Article

- Sheikh-ol-Hokamaei, Emadoddin, "The Fate of *Siyaq* Scripting in Iran," *Journal of Iranian History* (Bi-annual), No. 73, 2014.

Online Resources

- Minutes of the First National Consultative Assembly, Website of the Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, <https://www.ical.ir/>
- Minutes of the Second National Consultative Assembly, Website of the Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, <https://www.ical.ir/>
- Minutes of the Third National Consultative Assembly, Website of the Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, <https://www.ical.ir/>
- Minutes of the Fourth National Consultative Assembly, Website of the Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, <https://www.ical.ir/>
- Minutes of the Fifth National Consultative Assembly, Website of the Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, <https://www.ical.ir/>

doi تغییر و تحول دفاتر سیاقیه (بودجه) در دوره قاجار

حسین احمدی رهبریان^۱

از صفحه ۹۱ تا صفحه ۱۱۳ تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۱۴ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۲۸ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۹

چکیده

دفاتر بودجه‌نویسی سنتی و گذار به بودجه‌نویسی نوین پس از مشروطه چنانکه باید در کانون توجه تحقیقات تاریخی قرار نگرفته است. به طور کلی محققان، آغاز بودجه‌نویسی سنتی با ترکیب اعداد سیاقی را به دوره پیش از اسلام یا به دوران اسلامی در دوره حکومت عبدالملک بن مروان اموی می‌رسانند، در حالی که سند عینی و متقنی در این مورد ارائه نشده است. به نظر می‌رسد، دفاتر بودجه‌نویسی با خط سیاق، حداقل از دوره ایلخانی و تیموری وجود داشته که به تدریج با تغییر و تحولاتی مواجه شده است. هدف مقاله حاضر این است که گذار از نظام سنتی دفاتر هفت‌گانه (رایج در دوره ایلخانی و صفویه) به دفاتر چهارگانه (دستورالعمل، مفصاحساب، جزو جمع و اتفاقیه در دوره قاجار) سپس به بودجه مدرن در دوران مشروطه چگونه بوده و چه چالش‌هایی در مسیر استقرار بودجه‌نویسی مدرن وجود داشته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که به صورت شکلی، دفاتر بودجه دوره قاجار نسبت به دوره صفویه و ایلخانی محدودتر شد و استقرار بودجه مدرن در دوران مشروطه، با کامیابی روبرو نبوده است. در واقع با پیروزی انقلاب مشروطه، دفاتر سنتی با خط سیاق به تدریج از بین رفت؛ اما دفتر بودجه مدرن با اعداد هندسی در دولت و یا مجلس با موانعی روبرو شد و تا چند دهه، سند بودجه نوشته نشد، یا به صورت اصولی و مدرن به تصویب نرسید. این پژوهش براساس اسناد آرشیوی و رساله‌های سیاق، با شیوه توصیفی-تحلیلی به سیر تحول دفاتر بودجه‌نویسی سنتی و مدرن ایران دوره قاجار می‌پردازد.

واژه‌های کلیدی: سند بودجه، خط سیاق، نظام مالی، دوره قاجار، مشروطه، ایران.

Cite this article: Malekzadeh, Elham, Hosseini Seddiq, Seyedhossein. (2024). The change and transformation of Siao (budget) registers during the Qajar era. Journal of Diplomatic Studies and Research (DPR). Vol-1, Issue-2, 91-113. <https://doi.org/10.22034/dpr.2026.584960.1020>

۱. دکتری تاریخ ایران، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، تهران، ایران.

۱. مقدمه

نظام بودجه و بودجه‌نویسی از جمله مسائلی است که با پیروزی انقلاب مشروطه، دچار تغییر و تحول شد. سند بودجه، مهمترین سند مالی کشور است و تاریخ بودجه‌ریزی قاجار بخشی از میراث دیوان سالاری قدیم و نوین ایران محسوب می‌شود. با بررسی آن می‌توان موضوعات مهم، جدید و کاربردی را دربارهٔ تشکیلات مالی و ماهیت اقتصاد سیاسی ایران مطرح کرد. غالباً این تصور نادرست در محافل علمی رواج دارد که چون قبل از انقلاب مشروطه، نظام پادشاهی و استبدادی در کشور حاکم بوده، قانون بودجه وجود نداشته است. همچنین تصور می‌شود، چون با انقلاب مشروطه، مجلس پدید آمد، پس کشور دارای سند بودجه بوده؛ در حالی که تهیه و تنظیم سند بودجه تا پنجاه سال پس از مشروطه با مشکلات اساسی روبرو بوده است. هدف پژوهش حاضر، بررسی این موضوع مهم است که دفاتر بودجه‌ریزی ایران پیش از مشروطه - که در اصطلاح «سیاق» گفته می‌شد- چه کیفیتی داشته و با انقلاب مشروطه، نظام بودجه نویسی سنتی و سند بودجه مدرن تا پایان سلطنت قاجار چه سرنوشتی پیدا کرده است.

پیشینه پژوهش:

به عنوان پیشینه پژوهش می‌توان به چند نمونه اشاره کرد: محبوب فریمانی رساله دکتری خود تحت عنوان *دفاتر مالی در نظام دیوان سالاری عصر صفوی* را با تکیه بر دفتر توجیهات دوره صفویه نگاشته است. رساله دیگر، *بررسی لغات و اصطلاحات دیوانی در متون آموزشی/استیفای دوره مغول و تیموری* نوشته نفیسه ایرانی، به بررسی دفاتر سیاق این دوره پرداخته است. رساله دکتری حسین احمدی رهبریان نیز به عنوان تغییر و تحول ساختار بودجه نویسی در ایران عصر قاجار در این رابطه است. اثر مهم دیگر، مقاله *سرانجام سیاق نویسی در ایران* از شیخ الحکمایی است که به علل متروک شدن خط سیاق با توجه به تغییرات اجتماعی اواخر دوره قاجار می‌پردازد. (شیخ الحکمایی، مجله تاریخ ایران، شماره ۷۳) تفاوت پژوهش حاضر با نمونه‌های قبلی این است که خلاء این روند تاریخی را پر کند و با بررسی تحولات این دفاتر سنتی از آغاز تا انجام و سرنوشت دفاتر مدرن تا پایان دوره قاجار را مورد ارزیابی جامع‌تری قرار دهد.

۲. دفاتر مالی پیش از دوره قاجار

"سیاق" در اصطلاح به معنای جمع و خرج است. در کتاب *مجمع‌الاحساب* ذوالفقار بن محاربی در عهد نادرشاه ذکر شده: «عبدالحمید بن یحیی فارسی، وزیر عبدالملک بن مروان اموی، واضع علم سیاق بوده است.» (ذوالفقار محاربی، ۱۱۴۷: ۱۶۵) اما به نظر می‌رسد که خط سیاق و دفاتر بودجه از دوره ایلخانی در قرن هفتم به بعد در دیوان سالاری ایران به وجود آمده باشد؛ زیرا اسناد و منابع باقی مانده این مدعا را ثابت می‌کند به ویژه رساله‌های آموزشی که در این مورد نوشته شده است مانند قانون السعادت، سعادت نامه، فلکیه، شمس السیاقه، نفائس الفنون فی عرائس العیون، المرشد

الحساب، نهایت الارب فی فنون الادب. در واقع، وجود این رساله ها در دوره ایلخانی و عدم وجود این موارد در دوره قبل از آن این فرضیه را تقویت می کند که فن سیاق و بودجه نویسی به خط سیاق از دوره ایلخانی شکل گرفته و تا دوره قاجار با تغییر و تحولاتی همراه بوده است. هر چند در متون برخی منابع قبل از ایلخانی کلمه سیاق آمده، ولی به معنای دفتر بودجه نیست و یا حتی منابع دوره صفوی و قاجاری، به وجود خط سیاق به دوره قبل از ایلخانی اشاره کرده اند، اما این منابع چندان اصالت و اعتبار کافی را ندارند و جزو منابع دست دوم محسوب می شوند (روستایی، احمدی رهبریان، ۱۳۹۸: ۲۵).

دفتر بودجه، از دوره ایلخانان تا دوره قاجار انواع مختلفی داشته است. به نظر می رسد در دوره ایلخانی تا صفویه، هفت دفتر در حساب های مالی رایج بوده که عبارت از دفتر روزنامه، دفتر اوارجه، دفتر توجیهات، دفتر تحویلات، جامع الحساب، دفتر قانون و دفتر مفردات است (مازندرانی، شماره ۶۵۴۱، ۸۴). درباره این دفاتر در نسخ آموزشی، توضیحاتی ارائه شده؛ (محمد کاظم شیبانی، ۱۳۹۵: ۹۰- شهبهانی، ۱۳۹۷: ۲۲۴) اما از کیفیت ساختار برخی از این دفاتر نمی توان دریافت و فهم دقیق و روشنی داشت؛ زیرا اصل یا رونوشت آن دفاتر موجود نیست. فقدان این دفاتر می تواند دو علت داشته باشد: نخست اینکه این اسناد از بین رفته و یا اینکه اساساً وجود نداشته؛ اما وجود این رساله های سیاقی می تواند به معنای آغاز تدوین این فن دفترداری برای ترویج و آموزش ابتدایی آن در دیوان سالاری به شمار برود.

دفتر روزنامه یکی از دفاتر قدیمی تشکیلات مالی ایران است و نمونه ای با این نام در بایگانی آستان قدس رضوی مربوط به دوره صفویه وجود دارد. (تصویر شماره ۱) براساس این اسناد، دفتر روزنامه، دفتری در ارتباط با مخارج است (محبوب فریمانی، ۱۳۹۵: ۴۸). اما براساس کتاب فلکیه - به عنوان منبع قبل از صفویه - دفتر روزنامه به عنوان دفتر «مادر» کلیه اتفاقات روز مانند دریافت ها و مخارج و اموری مانند واگذاری مسئولیت ها، شکایت ها، اتفاقات و احکام صادره به ترتیب و روز به روز همراه با جزئیات در آن نوشته می شد (مازندرانی، شماره ۶۵۴۱: ۸۴).

همچنین از این دفتر، اطلاعاتی به سایر دفاتر منتقل می شد که اگر مقابله کنند، نشان «قوبل» می گذارند (مازندرانی، شماره ۶۵۴۱: ۷۴)؛ اما براساس کتاب سریع الحساب کرمانی در دوره صفویه، قاعده آن بوده که روزنامه را با دفتر توجیه مقابله کنند و علامت «نه هندی» بر سر آن بگذارند تا معلوم شود با دفتر توجیه مقابله شده است (کرمانی، شماره ۶۵۴۴: ۶۴، ۶۵). در دوره قاجاریه، دفتری با عنوان روزنامه در منابع آرشیوی فهرست نویسی نشده؛ اما شکل عدد «۹» به عنوان مقابله در صورت نویسی املاک خالصه به کار می رفته است (روستایی، احمدی رهبریان، ۱۳۹۶: ۱۰۸). بنابراین علامت مذکور شاید به این معنا باشد که برخی از علائم شکلی آن در دوران قاجار کاربرد داشته است.

دفاتری که به درآمدها اختصاص داشت: اوارجه، قانون و مفرد بود. در دفتر اوارجه پیش از دوره قاجار، پرداختی هر مالیات دهنده را جداگانه در آن ثبت می کردند. (ایرانی، ۱۳۹۶: ۱۴۱). اما در دوره قاجار، متعلق به مصارف بیوات سلطنتی

و مصارف فوق العاده بود (مستوفی، ۱۳۸۴: ۴۲۳/۱). دفتر قانون، دفتری بود که معمولاً در آن میزان مالیات دریافتی مرتبط با یک شهر یا منطقه ثبت می شد. در دوره قاجار، ظاهراً دفتری با عنوان دفتر قانون وجود نداشته؛ اما کتابچه دستورالعمل به عنوان قانون بودجه بوده است. دفتر دیگر، «مفرد» است که براساس توضیحات کتاب فلکیه، عبارت باشد «از محاسبه ولایات و ارباب التحویل چه، هر شهری را که ذکر رفت، حسابی باشد که یکساله اموال را چگونه صرف کرده اند» (مازندرانی، شماره ۶۵۴۱: ۱۰۶). این تعریف چندان روشن نیست اما، به هر روی، به نظر می رسد یکی از دفاتر مالی بوده است. دفتر مفرد در دوره قاجار وجود ندارد و تنها در دفتر مفاصاحساب دوره قاجار، بخش درآمدی بودجه به «مفرده» مشهور است.

دفتر خرج و دفتر توجیه، دفاتر جداگانه هزینه ای بودند. دفتر خرج، دفتری بود که تمامی اخراجات دیوان که مقرر می شد هر سال در دیوان مجری باشد در آن مفصل ثبت می شد (ایرانی، ۱۳۹۶: ۱۷۶، ۱۷۷). این دفتر هم با این مفهوم در دوره قاجاریه وجود ندارد.

دفتر توجیه، دفتر هزینه ای در دوره صفویه، ساختار خاص خود را داشته، اما در دوره قاجاریه چنین دفتری با آن مشخصات وجود ندارد (دفتر توجیه بارس ییل، ۱۳۲۰ ق: شماره سند ۲۳۲/۱۵۱۲).

دفتر مالی دیگر، دفتر تحویلات است که در آن نام افرادی که به آنها وجوه نقدی و جنسی تحویل داده شده همچنین میزان و مقدار وجوه تحویلی، نوشته و ثبت می شد (مازندرانی، شماره ۶۵۴۱: ۵۲). این دفتر نیز در دوره قاجاریه وجود ندارد اما در دفتر دستورالعمل بخش مهمی از مخارج متعلق به صیغه تحویل است. بنابراین، دفتر روزنامه و اوارجه و توجیهات حداقل تا دوره صفویه جزوی از دفاتر اصلی بوده و در کنار آن، دفاتر قانون، تحویلات، خرج و مفرد وجود داشته؛ اما پس از سقوط صفویه، نام آنها منسوخ و متروک شده یا تغییر کرده است.

۳. دفاتر مالی دوره قاجار

براساس آنچه در مراکز آرشیوی وجود دارد، در دوره قاجار، یک دفتر کل و دو دفتر اصلی دستورالعمل و مفاصاحساب و دو دفتر فرعی به نام های اتفاقیه و جزو جمع وجود داشته :

۳-۱ دفتر کل

دفتر کل در واقع کتابی جامع از درآمدها و مخارج کل کشور بوده است. (تصویر شماره ۲) چون ساختار مالی کشور متمرکز نبوده، شاید نیازی به نوشتن این نوع دفاتر احساس نمی شده و جمع و خرج هر یک از ولایات در دفتر جداگانه

نوشته می‌شد. با این حال، دفاتر اختصاصی بودجه کل کشور در دوره قاجار چند بار بیشتر نوشته نشد. اولین بار در دوره صدارت حاج میرزا آقاسی با اعداد هندسی در سال ۱۲۵۵ و پس از آن در سالهای ۱۲۵۸، ۱۲۶۸، ۱۳۰۴ به خط سیاق نوشته شد. در این میان، کتابچه جمع و خرج ممالک محروسه ۱۳۰۴ نسبت به دیگر دفاتر کامل تر و منظم تر است؛ در حالی که دفاتر قبلی به هم ریخته و ساختار آنها پیچیده و نامفهوم است. آنچه در همه این دفاتر به چشم می‌خورد این است که فصل مخارج با تکیه بر دفاتر مفصاحسابهای ولایتی تفصیلی و فصل درآمد خلاصه نوشته شده است. این دفاتر به نوعی زمینه‌ای برای بودجه متمرکز و جامع پس از مشروطه بود که سند بودجه هر سال در مجلس، براساس نیاز مالی وزارتخانه‌ها تصویب شود.

۲-۳ دفتر دستورالعمل

دفتر دستورالعمل، پیش نویس بودجه بوده و معمولاً سجلاتی مانند مهر و طغرا و هامشی نداشته است (تصویر شماره ۳) دستورهایی برای فرمانداران درباره درآمدهایی که مجاز به گرد کردن آن بودند و نیز هزینه‌هایی که می‌بایست از آن کم کنند (فلور، ۱۳۹۵: ۳۷۴). کتابچه دستورالعمل که برای یک ولایت می‌فرستادند، حاوی جمع و خرج دوره یک ساله آن ولایت بود. جمع این کتابچه خلاصه‌ای از جزو جمع کلیه بلوکات آن ولایت بود (مستوفی، جلد ۳، ۱۳۸۸: ۴۸۲). ساختار شکلی این دفتر همانند مفصاحساب بوده با این تفاوت که بخش الباقی و الفاضل و تحویل نداشته است. این بخش‌ها از اهمیت زیادی برخوردار بود؛ زیرا بعضاً یک سوم دفتر مفصاحساب را در بر می‌گرفت. به طور مثال: دفتر دستورالعمل تبریز ۱۶ برگ است اما در دفتر مفصاحساب، حدود ۷ برگ اضافه شده است (نگاه کنید به: کتابچه مفصاحساب تبریز، ۱۳۲۲ق : شماره، ۱۴۲۵۵ و دستورالعمل تبریز، ۱۳۲۲ق : شماره، ۱۴۲۵۶).

۳-۳ دفتر اتفاقیه

دفتر اتفاقیه، دفتر فرعی ثبت برای درآمدها و مخارج محسوب می‌شده است. همانطور که از نام آن پیداست، معمولاً برای امور اتفاقی یا غیرمنتظره کاربرد داشت. (تصویر شماره ۴) در واقع وقتی بودجه‌ریزی مورد ویرایش و اصلاح قرار می‌گرفت، ابتدا در دفتر اتفاقیه انجام می‌شد. این اصلاح و یا ممیزی، ممکن بود هر صد سال یک بار اتفاق بیفتد که براساس گرانی یا خسارات به یک محل، صورت می‌گرفت. دفتر اتفاقیه از دو بخش دخل و خرج تشکیل می‌شده، دخل، شامل دو

۱. صورت جمع و خرج ایران در زمان محمدشاه ۱۲۵۴-۱۲۵۵ق، شماره ۲۹۵/۷۳۷۸، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی

۲. صورت جمع و خرج هذه السنه ممالک محروسه ایران، سنه بارس ثیل ۱۲۵۸ ق، شمه‌ره ثبت ۷۷۵۳، قم: کتابخانه مرعشی نجفی

۳. صورت جمع و خرج هذه السنه ممالک محروسه ایران، ۱۲۶۸، شماره ثبت ۷۷۳۰، قم: کتابخانه مرعشی نجفی.

۴. بیانی، بهمن، (۱۳۹۲) لوح فشرده کتابچه ممالک محروسه مطابق سنه ۱۳۰۴، تهران: کتابخانه مجلس.

بخش تفاوت عمل و حق الحکومه و خرج بابت تکلفات و تخفیفات، بوده است. این خرجها که بعداً در دفاتر اصلی ثبت می شد، معمولاً به اشراف، مستوفیان و علما اختصاص داشت. علما یا ارباب استحقاق شامل کسانی بودند که پیشوند ملا، آخوند، شیخ، مجتهد (روحانیون) میرزا و مستوفی (دیوانیان) و عالیجاه (اعیان و اشراف) داشتند (نگاه کنید به صفحات نخست جمع و خرج های اتفاقیه: گلپایگان ۱۳۰۳ ق: شماره ۶/۱۱۵۵؛ اصفهان ۱۳۰۲ ق: شماره ۲۶/۱۱۵۵؛ بروجرد و لرستان ۱۳۰۳ ق: شماره ۱۹/۱۱۵۵؛ عراق ۱۳۰۳: شماره ۱۱۵۵/۲۲، عربستان ۱۳۰۳ ق: شماره ۱۱۵۵/۴۹؛ فارس ۱۳۰۲ ق: شماره ۱۱۵۵، ۶۴؛ کردستان، ۱۳۰۳ ق: شماره ۱۱۵۵/۳۴؛ کرمانشاهان، ۱۳۰۳ ق: شماره ۱۱۵۵/۱۳؛ کمره، ۱۳۰۳: شماره ۴۶، ۱۱۵۵؛ یزد، ۱۳۰۳: شماره ۱۱۵۵/۳۸؛ محلات: ۱۳۰۳ ق: شماره ۱۱۵۵/۵۹).

۴-۳ دفتر جزو جمع

دفتر جزو جمع، در واقع دفتر تفصیلی دفتر دستورالعمل بوده که به نوعی اصل شاملیت در بودجه مدرن را در برمی گرفت. (تصویر شماره ۵) منظور از اصل «شاملیت» بودجه تفصیلی بود و بر اساس آن دولت باید بودجه را به صورت مشروح و با جزئیات، تهیه و تنظیم و به مجلس پیشنهاد می داد و نباید هیچ بخشی از آن را به اجمال بیان می کرد. دفتر جزو جمع، دفتر کاملی از درآمدهای مالیاتی از هر یک از ولایات بود که خلاصه آن در بودجه های ولایتی در حد یک تا دو برگ ذکر می شد؛ ولی در دفتر جزو جمع به صورت مفصل در ده ها برگ موجود بود. در این کتابچه ها نه فقط نام واحدهای مالیات پذیر بلکه میزان مالیات های نقدی یا جنسی هم نگاشته می شد. درآمدها که شامل مالیات گیری از مزارع و مستغلات و اقلیت های مذهبی، اجارات و گمرک بود، با تفصیل و کامل نوشته می شد. همچنین در این دفتر، نام ولایات، بلوک ها و دهات آن ایالت به ترتیب حروف الفبا نوشته و میزان مالیات هر یک از آنها در مقابلشان ذکر می گردید. در صورت تغییر در میزان مالیات هر ناحیه، به دلیل آبادانی یا خرابی و خسارت، مستوفی آن را در همین دفتر درج می کرد (نگاه کنید به کتابچه های جزو جمع کردستان، اردستان، کرمانشاهان، اصفهان، محلات؛ مستوفی، ج ۱، ۱۳۸۸: ۴۲۲).

۵-۳ دفتر مفاصاحساب

دفتر محاسبه یا مفاصاحساب، مهمترین دفتر دوره قاجار است. وزیر بقایا به عنوان رئیس آن، مسئول تنظیم بودجه کشور بود. در پایان هر سال، پس از اتمام امور مالیات ستانی و جمع آوری عایدات آن سال و هزینه کردن آنها برای مخارج آن ایالت، به حساب ها رسیدگی و آنچه باقی مانده بود، به خزانه مرکزی ارسال می شد (شاپوریان، ۱۳۵۰: ۱۱۰). دفتر مفاصاحساب، آخرین مرحله حسابرسی که در واقع بودجه اجرا شده را در بر داشته است. به لحاظ ساختار شکلی، دفتر مفاصاحساب را می توان به چهار بخش؛ مفرده، من ذالک و الباقي- الفاضل و اضافات تقسیم کرد. مفرده در دفتر مفاصاحساب به معنای جمع است و قرینه مفرده، من ذالک است که در اصطلاح به معنای خرج است. هر مستوفی دیوانی

می توانست برای نگارش درآمدها، در زیر مجموعه مفردة از حرف اول و حرف دوم و چهار دفعه استفاده کند و اگر تعداد دفعه را بیشتر می کرد، جنبه زینتی و زیبایی در کتابچه داشت (اوارجه، بی تا : ۲/۶۵۴۳). اگر در مفردة اول، درآمدها تمام نمی شد به مفردة ثانیه و حتی ممکن بود تا مفردة ناسعه کشانده شود، هر چند این بحث فقط از جنبه آموزشی مطرح می شود و در واقع حتی به مفردة ثانیه هم کشیده نمی شد. معمولاً در حرف اول یا دفعه اول، از «بابت مالیات هذه السنه» و در حرف ثانی از بابت درآمدهای سال گذشته و یا سالهای قبل تر و یا ذخیره موجودی که مربوط به سالهای قبل بود را ثبت کرده و آن را بابت فاضل دستورالعمل حساب می کردند. حرف اول نیز به دو بخش اصل و اضافه تقسیم و به صورت کشیده و گوشواره نوشته می شد. رکن متفاوت دفتر مفاصاحساب از دفتر دستورالعمل، الباقی یا الفاضل است. در واقع در این بخش از دفاتر مشخص می شد که بودجه کسری داشته یا دخل و خرج متوازن بوده است. در هامش کتابچه، مهر و طغرا و فرمان و توشیح شاه یا شاهزاده، خطاب به ابواب جمعی (حاکم) می آمد. در این فرمان، شاه یا رقم شاهزاده، گزارش آخر صفحه مستوفیان و سررشته داران در کتابچه را تأیید کرده، به حاکم دستور می داد این کتابچه را به عنوان سند خرج و مفاصای خود نگاه دارد. برای آنکه کمیت این دفاتر از جنبه تعداد برگ مشخص شود، به نمودار شماره ۱ نگاه کنید. (دفاتر مربوط به ایالت کردستان که می تواند قابل تعمیم به ولایات دیگر باشد).

۴. مشروطه و برچیدن دفاتر مالی سنتی

نظام مالیه قاجاریه از اواخر دوره ناصری مورد انتقاد روشنفکران قرار گرفت. در واقع از میانه دوره ناصری، نزاع سنت و مدرنیته در بودجه نویسی وجود داشت. در آن زمان، این دیدگاه تقویت شد که روش بودجه نویسی مستوفیان - که به درازنویس شهرت داشتند - منسوخ شده و باید از روشهای نوین غرب تقلید کرد. در واقع، جنگ کهنه و نو در زمینه های مختلف در دوره قاجار تجلی یافته بود و در دوره ناصری، حمایت از روشهای جدید مالی جهت اداره کشور در آثار مجدالملک سینکی، میرزا ملکم خان، محمودخان شفیع قزوینی و دیگر رساله های سیاسی انعکاس پیدا کرد. این چالش در دوره حکومت مظفردالدین شاه، شکل جدی تری به خود گرفت. یک طرف دعوا اعتقاد داشت روشهای مالی مستوفیان شفافیت نداشته و ادعا کردند تا پیش از مشروطه، بودجه وجود نداشته و مستوفیان را دزد خطاب می کردند. به میزان قابل توجهی، مجلس اول مشروطه و حزب دمکرات از این دیدگاه پیروی می کرد. از طرف دیگر کسانی چون عبدالله مستوفی و محمد مصدق به نوعی از طبقه یا صنف خود دفاع می کردند. البته آنها نیز منتقد برخی روشهای مستوفیان بودند، اما اعتقاد داشتند که با انقلاب مشروطه، ساختار مالی ایران، همچون حکایت الگوگرفتن کلاغ از کبک بوده که راه رفتن خود را نیز فراموش کرده است! (مستوفی، جلد ۳، ۱۳۸۸: ۴۸۱). با این حال، ساختار دفاتر مالی ایران با انقلاب مشروطه تضعیف و برچیده شده و در پی آن دولت به دنبال پی ریزی دفتر بودجه مدرن بود که دارای چارچوب و اصولی باشد که پایه های آن براساس اصول سالانه، تعادل، تفصیل، جامعیت و وحدت باشد.

مجلس اول در دو سال نخست، لایحه‌ای از سوی دولت دریافت نکرد. دولت در سال سوم، کتابچه‌های جمع و خرج قبل از مشروطه را به عنوان بودجه به مجلس ارائه کرد که مورد تصویب مجلس قرار نگرفت. به این ترتیب، به علت عدم شناخت مجلس اول از وضعیت مالی کشور، عدم استفاده دولت از مستشاران خارجی و جدی نبودن دولت، بودجه در دوره اول مجلس به تصویب نرسید. این روند در سال اول مجلس دوم ادامه پیدا کرد و در سال دوم مجلس دوم - یعنی اواخر سال ۱۲۸۹ ش. - دولت بودجه‌ای را به مجلس ارائه کرد که به علت ابهام و اجمال، اصل سالانه و شاملیت را دربر نمی‌گرفت و تصویب نشد. همانطور که در سند ذیل دیده می‌شود، مخارج وزارت فلاحات در چند کلمه آمده که مبهم و مجمل بودن آن را ثابت می‌کند.

مجلس سوم در سال ۱۲۹۳ ش. تشکیل شد؛ اما تا پایان این سال، بحث چندانی درباره بودجه در مجلس مطرح نشد. دولت در سال ۱۲۹۴ ش. موضوع بودجه را در دستور کار خود قرار داد. هرچند بعد از شش ماه، بودجه‌ها در مرحله ناقصی قرار داشت و سرانجام مجلس تعطیل شد. مجلس چهارم بعد از یک تعطیلی شش سال و هفت ماهه تشکیل شد. هزینه‌ها در این دوره، بین مجلس سوم و چهارم، توسط وزیران بدون نظارت خاصی تصویب می‌شد. در سال ۱۳۰۰ ش. در ابتدای مجلس چهارم طرحی موسوم به «چهار دیواری» اجرا شد که در آن دولت با همراهی کمیسیون بودجه مجلس، بودجه‌های مبهم و ناقص خود را به تصویب می‌رساند؛ هرچند این بودجه نیز براساس اصول سالانه و شاملیت و تعادل نبود. در سال ۱۳۰۱ ش. بودجه براساس اصل شاملیت به مجلس ارائه شد، اما به علت عدم رعایت اصل تعادل به تصویب نرسید. همین بودجه بدون در نظر گرفتن اصل سالانه، در سال ۱۳۰۲ ش. مورد استناد قرار گرفت و به صورت فوری تصویب شد. مجلس پنجم با دو بودجه سال ۱۳۰۳ ش و ۱۳۰۴ ش. روبرو بود؛ اما بودجه ۱۳۰۳ ش. بودجه‌ای غیرمدرن و چهار دیواری و تورم‌زا تلقی شد و در نتیجه آن را تصویب نکردند. در سال ۱۳۰۴ ش. بودجه به صورت یک دوازدهم، هر ماه به مجلس داده شد. این روش عموماً روشی رایج برای بودجه ایران در سال‌ها و دهه‌های بعد شد، که هیچ یک از اصول قانونی و مدرن را دربر نمی‌گرفت. بنابراین، پس از مشروطه، عملاً در بیشتر سال‌ها یا بودجه‌ای نوشته نشد یا نوشته می‌شد و به تصویب نمی‌رسید. اگر این بودجه‌ها تصویب هم می‌شد، به صورت غیرقانونی مطرح بود (صورت مذاکرات مجلس اول جلسه ۲۵، ۲۲۱، ۲۳۰، ۲۷۱ - مجلس دوم جلسه ۸۷، ۹۸، ۱۲۴، ۱۷۶، ۱۹۵، ۲۱۵ - مجلس سوم جلسه ۲۰، ۵۱، ۷۲ - مجلس چهارم جلسه ۲، ۲۰، ۵۴، ۸۲ - مجلس پنجم جلسه ۵، ۵۳، ۸۴، ۲۵۲).

۵. نتیجه‌گیری

وجود رساله‌های آموزشی بودجه‌نویسی با خط سیاق در دوره ایلخانی، این فرضیه را جدی‌تر می‌کند که این دفاتر سیاقیه

پیش از دوره ایلخانی وجود نداشته و آغاز دفاتر بودجه نویسی با خط سیاق از این دوره آغاز شده است. فرضیه دیگری که در این نوشتار مطرح شد، این است که این دفاتر در دوره قاجار نسبت به دوره صفویه و ایلخانی با تغییر و تحولاتی همراه بوده است. برخی از دفاتر مالی دوره ایلخانی و صفوی در دوره قاجار متروک و دفاتر جدیدی جایگزین آن شد. بنابراین، دفتر روزنامه در دوره صفویه جزو دفاتر مهم و اصلی بوده است. اما در دوره قاجاریه از اهمیت آن کاسته شد. همچنین دفاتر قانون، اوارجه، مفرد، خرج، توجیه در دوره صفویه و قبل از آن وجود داشته اما در دوره قاجار، چهار دفتر اصلی و فرعی دیگر جایگزین آنها شد. در این بین، دفتر مفصاحساب از مهمترین دفاتر مالی عصر قاجار به شمار می رود. در مجموع، دفاتر مالی پیش از مشروطه نشان دهنده آن است که این دفاتر به صورت تفصیلی و منظم، اما غیرمتمرکز وجود داشته و پس از مشروطه، دفاتر سنتی در بودجه نویسی از بین رفت. به این ترتیب قرار شد سند بودجه به صورت متمرکز توسط دولت های دوره مشروطه به مجلس شورای ملی ارائه و در آن به جای اعداد سیاقی از اعداد هندسی استفاده شود و بودجه، ویژگی جامعیت، شمولیت، وحدت و توازن را یک جا با هم داشته باشد اما سند بودجه با این ویژگی ها در دوران مشروطه تا سقوط قاجار با موانعی روبرو شد. اولین مانع در خود دولت بود که نمی خواست یا نمی توانست بودجه را به مجلس ارائه کند. نخواستن دولت از این جهت که با نبود بودجه، آزادی عملی بیشتری در امور مالی داشت و ضمن اینکه چون مجلس در بیشتر مواقع تعطیل و یا عمر دولت ها کوتاه بود فرصت ارائه تهیه و تصویب بودجه پیدا نشد. به همین علت، عملاً سند بودجه نوشته نشد، یا اگر نوشته شد در چارچوب یک بودجه مدرن نبود.

منابع و مأخذ:

کتاب

بیانی، بهمن، کتاب و لوح فشرده کتابچه جمع و خرج کل هذه السنه ایت ییل ممالک محروسه مطابق سنه کتابچه جمع و خرج ممالک محروسه ۱۳۰۴ تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۲.

روستایی، محسن؛ احمدی رهبریان، حسین، کتابچه اعداد نفوس اهالی دارالایمان قم؛ سرشماری جمعیت عهد ناصرالدین شاه (۱۲۸۵) به انضمام اسناد سیاقی - دیوانی قرن دوازدهم و سیزدهم و مقدمه ای در علم سیاق، قم: نورمطاف، ۱۳۹۷.

شاپوریان، عنایت الله، بیست و پنج سده مالیات، بی جا: بی نا، بی تا.

شهشهانی، عبدالوهاب، بحر الجواهر فی علم الدفاتر، تصحیح علی رضا نیک نژاد، تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۹۷.

فلور، ویلم، تاریخ مالی ایران در روزگار صفویان و قاجاریان، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: توس، ۱۳۹۵.

شیبانی کاظمی، محمد کاظم، قوانین السیاق، تصحیح علی رضا نیک نژاد، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۹۵.

مستوفی، عبدالله، شرح زندگانی من، یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره ی قاجاریه، جلد ۱، ۳، تهران: زوار، ۱۳۸۸.

نسخ خطی

ابن محاریبی، ذوالفقار، (۱۱۴۷ق)، مجمع الحساب، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی ۱۸۶۵۳۳.

جمع و خرج حساب کردستان ۱۳۰۱ ق، تهران: کتابخانه، موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی ۱۱۵۵/۵۸.

دستورالعمل جمع و خرج کردستان، ۱۳۰۳ق، تهران: کتابخانه، موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی ۱۰۲۵.

رساله ای درباره اوارجه، بی تا، تهران: کتابخانه، موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی شماره بازیابی ۲/۶۵۴۳.

کتابچه جزو جمع اردستان، ۱۳۰۷ق، تهران: کتابخانه، موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی شماره بازیابی ۹۳۷.

کتابچه جزو جمع اصفهان، ۱۲۹۶ق، تهران: کتابخانه، موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی شماره بازیابی ۱۰۵۵.

کتابچه جزو جمع کردستان، (بی تا) تهران: کتابخانه، موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی شماره بازیابی ۹۶۲.

کتابچه جزو جمع کرمانشاهان، ۱۳۰۱ق. تهران: کتابخانه، موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی شماره بازیابی ۹۴۷.

کتابچه جزو جمع کمره، (بی تا)، تهران: کتابخانه، موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی شماره بازیابی ۸۴/۱۱۵۵.

کتابچه جزو جمع محلات، ۱۳۰۲ق، تهران: کتابخانه، موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی شماره بازیابی ۵۰/۱۱۵۵.

کتابچه جمع و خرج تبریز، (بی تا) تهران: کتابخانه، موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی ۱۴۲۵۵.

کتابچه جمع و خرج مخارج اتفاقیه فارس، ۱۳۰۲ق، تهران: کتابخانه، موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی ۱۱۵۵،۶۴.

کتابچه جمع و خرج مخارج اتفاقیه کردستان ۱۳۰۳ق، تهران: کتابخانه، موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی ۱۱۵۵/۳۴.

کتابچه جمع و خرج مخارج اتفاقیه کرمانشاهان ۱۳۰۳، تهران: کتابخانه، موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی شماره بازیابی ۱۱۵۵/۱۳.

کتابچه جمع و خرج مخارج اتفاقیه کمره، ۱۳۰۳ق، تهران: کتابخانه، موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی شماره

بازیابی ۴۶، ۱۱۵۵.

کتابچه جمع و خرج مخارج اتفاقیه یزد، ۱۳۰۳ ق، تهران: کتابخانه، موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی ۱۱۵۵/۳۸.

صورت جمع و خرج هذه السنه ممالك محروسه ایران، ۱۲۶۸ ق، قم: کتابخانه آیت اله مرعشی نجفی قم، شماره سند ۷۷۳۰.

صورت جمع و خرج هذه السنه ممالك محروسه ایران، سنه بارس ثیل ۱۲۵۸ ق، قم: کتابخانه آیت اله مرعشی نجفی قم، شماره ۷۷۵۳.

کتابچه دستورالعمل تبریز، (بی تا) تهران: کتابخانه، موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی ۱۴۲۵۶.

کرمانی، ابو اسحاق غیاث الدین (۹۵۱ ق) رساله ای در سیاق، تهران: کتابخانه، موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی ۶۵۴۴.

مازندرانی، عبدالله محمد بن حسن بن کیا، (قرن نهم) رساله فلکیه، تهران: کتابخانه، موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی ۶۵۴۱.

طرح بودجه کل مملکت ایران سنه ایت ثیل (۱۳۸۸) به کوشش کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

اسناد منتشر نشده

صورت جمع و خرج ایران در زمان محمد شاه ۱۲۵۴-۱۲۵۵ ق، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی، شماره سند ۲۹۵/۷۳۷۸.

دفتر توجیه بارس ییل، ۱۳۲۰ ق: تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی، شماره سند ۲۳۲/۱۵۱۲.

رساله دکتری

ایرانی، نفیسه، بررسی لغات و اصطلاحات دیوانی در متون آموزش استیفای دوره مغول و تیموری، مقطع دکتری، تهران: دانشگاه خوارزمی، ۱۳۹۶.

احمدی رهبریان، حسین، تغییر و تحول ساختار سند بودجه در ایران عصر قاجار، مقطع دکتری، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۴۰۰.

محبوب فریمانی، الهه، بررسی دفاتر مالی عصر صفوی (مطالعه موردی دفاتر توجیهات آستان قدس رضوی) مقطع دکتری، تهران: دانشگاه پیام نور تهران، ۱۳۹۵.

مقاله :

شیخ الحکمایی، عمادالدین، سرانجام سیاق نویسی در ایران، دو فصلنامه تاریخ ایران، شماره ۷۳، ۱۳۹۳.

منابع اینترنتی

صورت مذاکرات مجلس اول شورای ملی، سایت کتابخانه و موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی،
[/https://www.ical.ir](https://www.ical.ir)

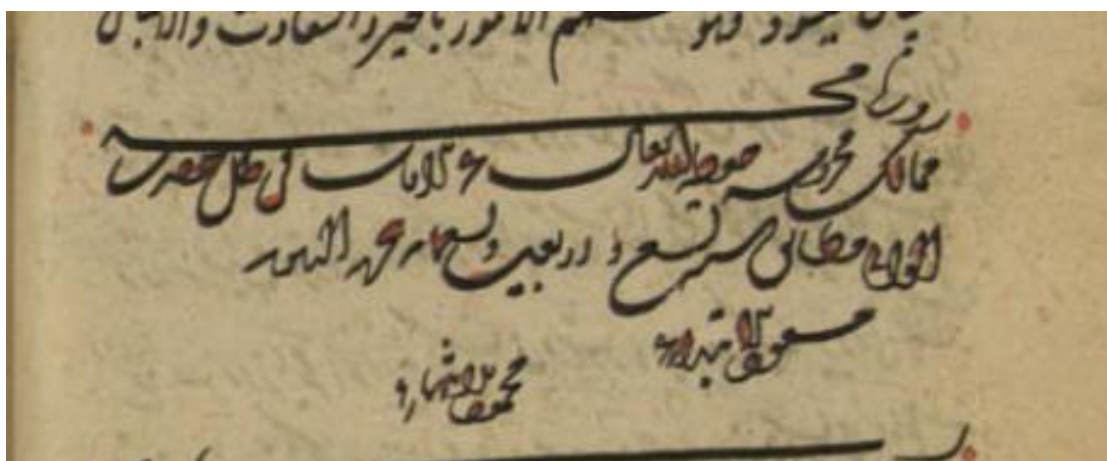
صورت مذاکرات مجلس دوم شورای ملی پنجم، سایت کتابخانه و موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی،
[/https://www.ical.ir](https://www.ical.ir)

صورت مذاکرات مجلس سوم شورای ملی چهارم، سایت کتابخانه و موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی،
[/https://www.ical.ir](https://www.ical.ir)

صورت مذاکرات مجلس چهارم شورای ملی، سایت کتابخانه و موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی،
[/https://www.ical.ir](https://www.ical.ir)

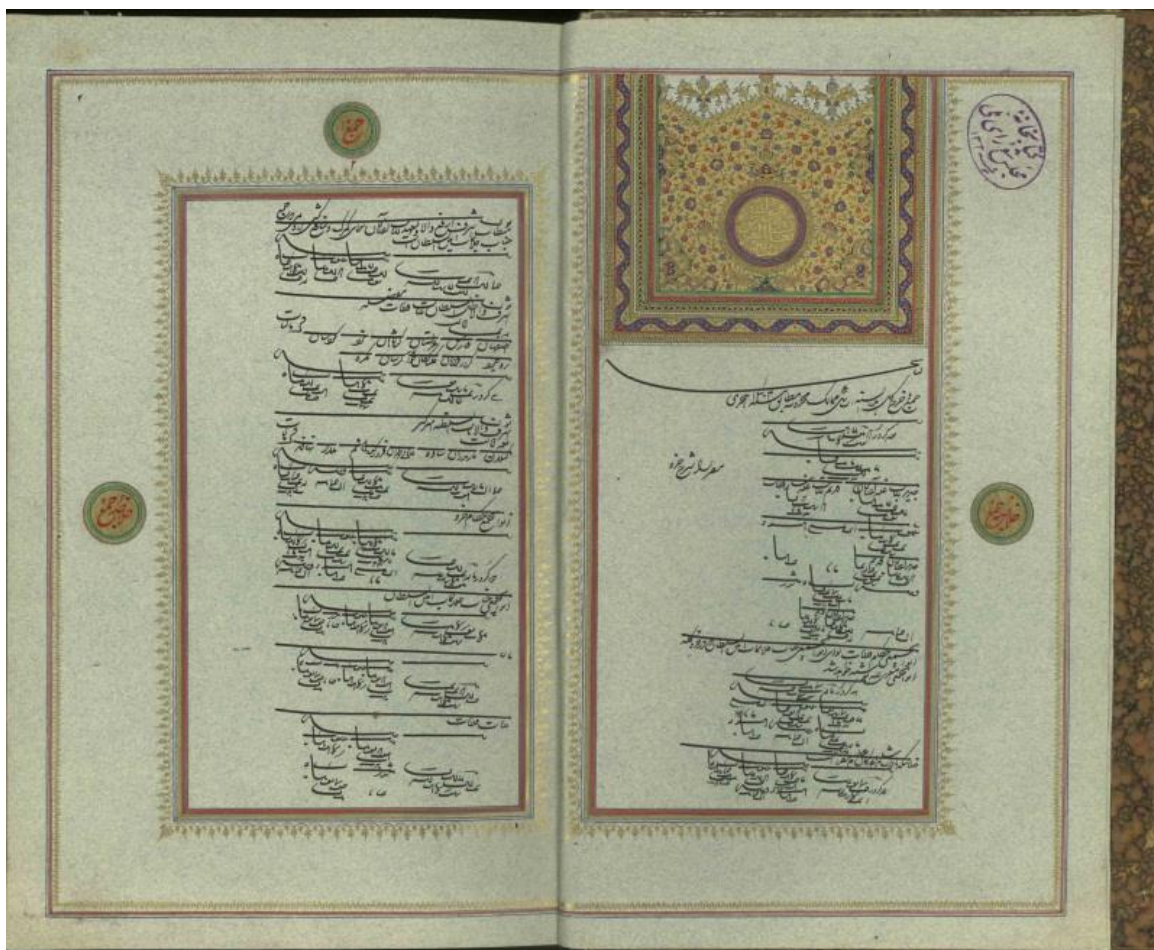
صورت مذاکرات مجلس پنجم شورای ملی، سایت کتابخانه و موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی،
[/https://www.ical.ir](https://www.ical.ir)

پیوست ها:

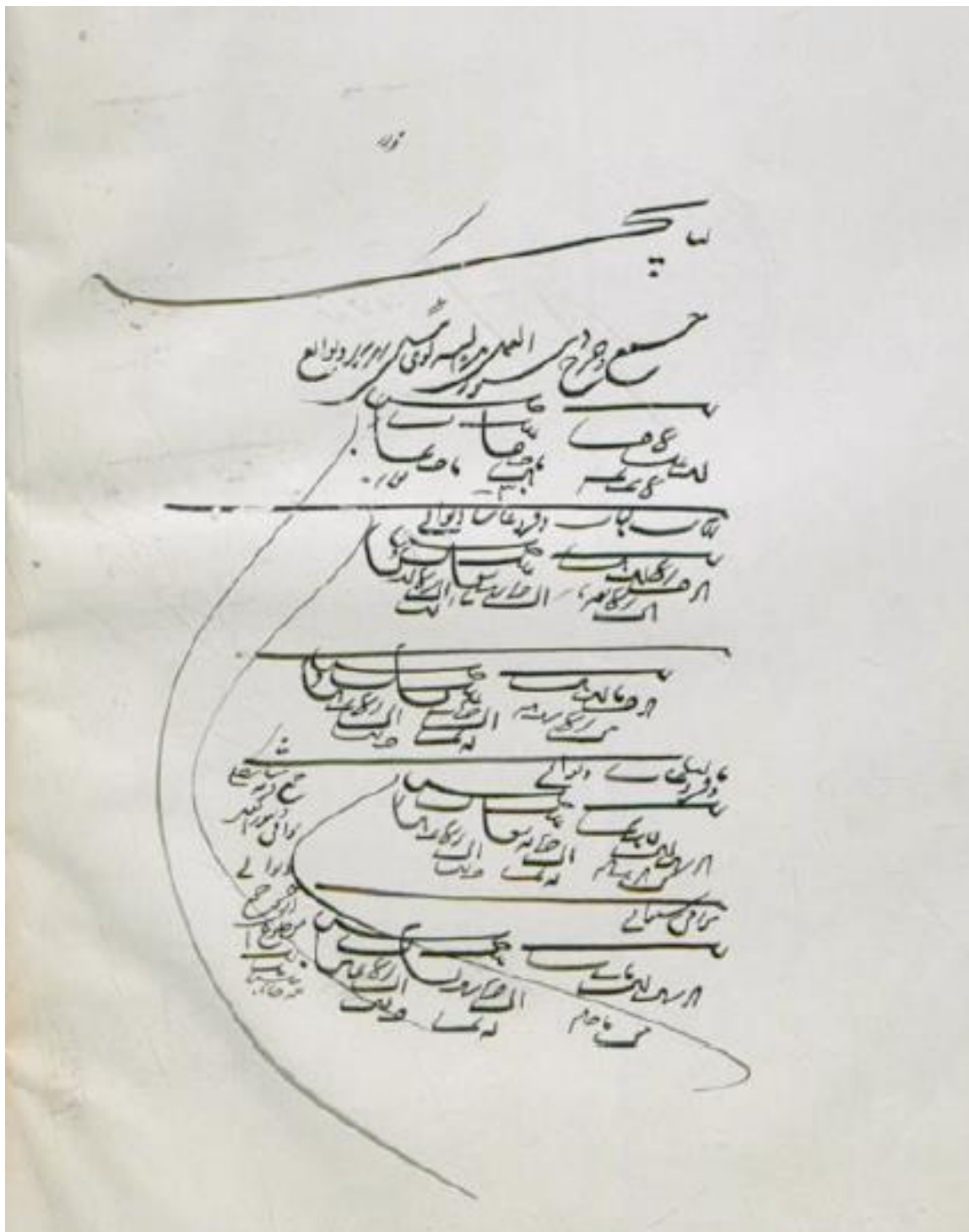
تصویر شماره ۱ ، دفتر روزنامه چه،

منبع: سریع الحساب کرمانی، ۱۲۸

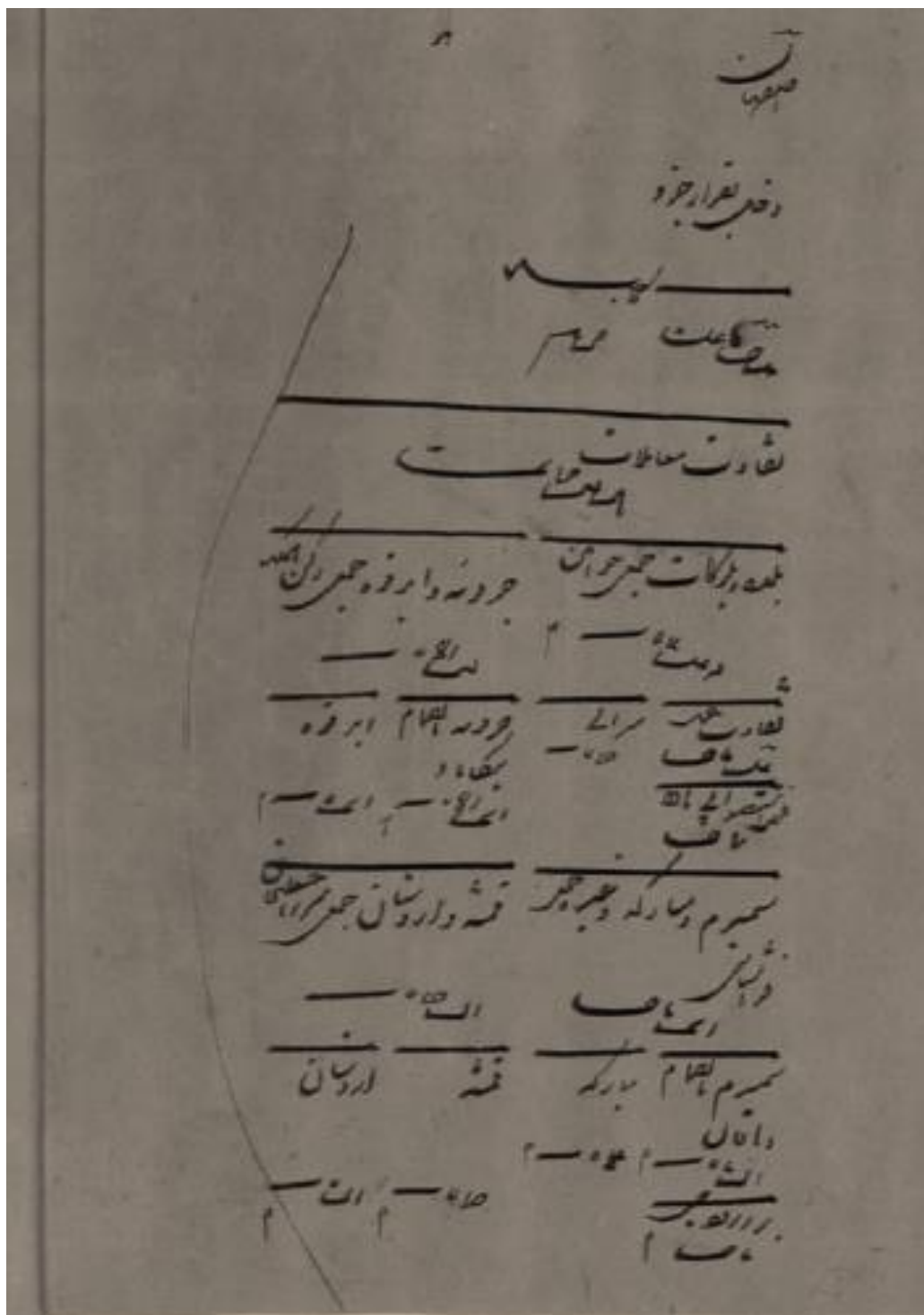

تصویر شماره ۲، صفحه اول جمع و خرج کل،

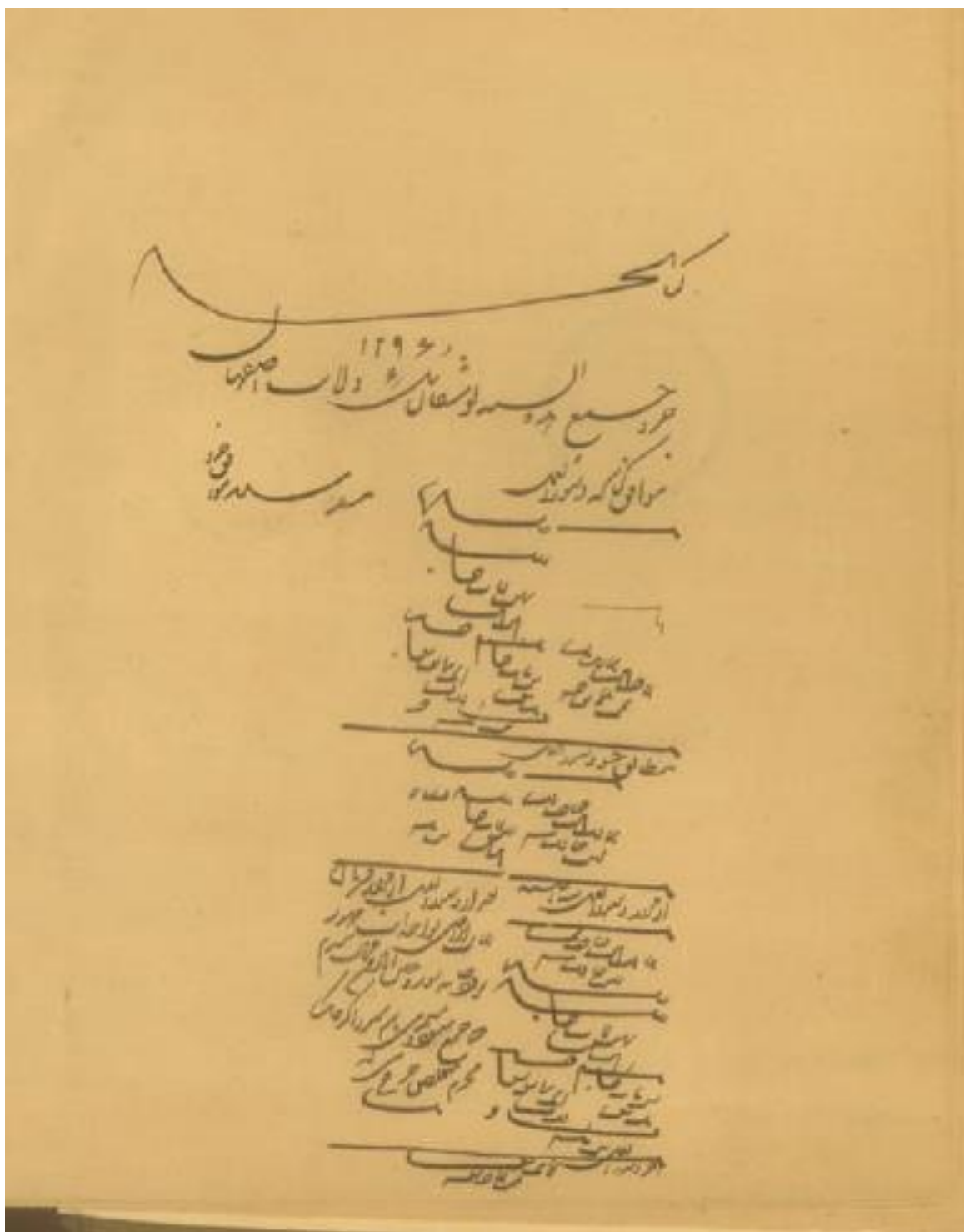
منبع : کتابچه ممالک محروسه ایران، ۱۳۰۴.

تصویر شماره ۳، صفحه اول کتابچه دستورالعمل ۱۳۲۲ق: تبریز، شماره ۱۴۲۵۶

تصویر شماره ۴، صفحه اول دفتر اتفاقیه اصفهان، شماره سند ۲۶/۱۱۵۵

تصویر شماره ۵، دفتر جزو جمع اصفهان سال ۱۲۹۶ ق. شماره ۱۱۵۵/۲۶

وزارت فلاح و تجارت و صنایع

۷۷

نوع مخارج	انواع مخارج	انواع مخارج	انواع مخارج
فصل اول	مواهب اجراء	۱۲۵۰۰	۱۳۷۰۰
		۱۴۲۰۰	۲۷۸۲۰
		۲۷۸۲۰	۲۷۸۲۰
		جمع کل	

تصویر شماره ۶ ، مخارج وزارت فلاح و تجارت و صنایع در بودجه پیشنهادی صنایع الدوله

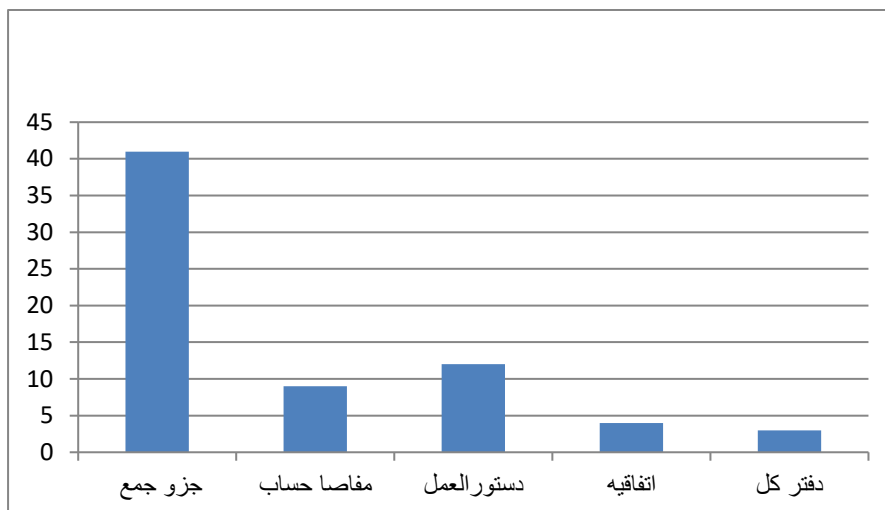
منبع: طرح کل بودجه ایران سال ۱۲۸۹ قمری.

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

نمودار شماره ۱ : دفاتر مالی مختلف کردستان براساس برگ

(منبع: دفاتر : اتفاقيه شماره ۹۶۲ ، دستورالعمل شماره ۱۰۲۵ ، مفاسداحساب شماره ۱۱۵۵/۵۸ ، جزو جمع کردستان

شماره ۹۶۲، کتابچه جمع و خرج ممالک محروسه ۱۳۰۴)